

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР
МЕРЕЖІ ОСВІТНІХ УСТАНОВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

ВИПУСКНА РОБОТА

на тему:

Забезпечення методичного супроводу підприємств, установ, організацій, що проводять спеціальні об'єктові навчання і тренування з питань цивільного захисту

слухача групи № 16

Ширми Миколи Івановича

_____
(підпис слухача)

Керівник роботи: _____

(посада, вчений ступінь (звання), прізвище, ініціали)

_____
_____
_____

До захисту: _____

(допущено / не допущено)

_____
(підпис керівника роботи)

Зміст

	стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ	4 - 12
I СПЕЦІАЛЬНИХ ОБ'ЄКТОВИХ НАВЧАНЬ І ТРЕНУВАНЬ З	
ПИТАНЬ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ	
1.1. Нормативно-правове забезпечення проведення спеціальних	4 - 5
об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту	
підприємствами, установами та організаціями	
1.2. Загальні положення з підготовки та проведення спеціальних	5 - 7
об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту	
1.3. Керівництво спеціальним об'єктовим навчанням (об'єктовим	7 - 12
тренуванням) з питань цивільного захисту	
РОЗДІЛ ПІДГОТОВКА СПЕЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТОВОГО НАВЧАННЯ	12 - 26
II (ОБ'ЄКТОВОГО ТРЕНУВАННЯ) З ПИТАНЬ ЦИВІЛЬНОГО	
ЗАХИСТУ	
2.1. Організація підготовки та проведення навчання (тренування) з	12 - 13
цивільного захисту суб'єктом господарювання	
2.2. Документи з підготовки та проведення навчання (тренування)	13 - 24
2.3. Підготовка посадових осіб, формувань та спеціалізованих	24 - 26
служб ЦЗ, робітників, службовців	
до навчання (тренування).	
2.4. Оцінка готовності об'єкта (допуск персоналу) до проведення	26
навчання (тренування)	
РОЗДІЛ МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО	27 - 33
III ОБ'ЄКТОВОГО НАВЧАННЯ (ОБ'ЄКТОВОГО	
ТРЕНУВАННЯ)З ПИТАНЬ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ	
3.1. Основні методи роботи керівника навчання (тренування)	27 - 30
3.2. Підведення підсумків та оцінка навчання (тренування) з питань	30 - 33
цивільного захисту	
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	35

I. Вступ

Одним із основних завдань єдиної державної системи цивільного захисту, діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій є проведення навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією та здійсненням заходів з питань цивільного захисту, а також навчання населення щодо поведінки та дій у разі виникнення надзвичайної ситуації.

Розширення масштабів людської діяльності, супроводжуване технологічними та екологічними проблемами, призводить до все більш частого виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, численних жертв серед населення, значних матеріальних втрат та порушень нормальних умов життєдіяльності людини. Зниження впливу на людину і довколишнє середовище стихійних лих, аварій та катастроф є злободенним в наш час. Вміння якісно проводити аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи в зоні надзвичайних ситуацій, надавати необхідну допомогу постраждалому населенню дозволяє скоротити число загиблих, зберегти здоров'я людей, зменшити матеріальні втрати. Відповідно, зростає важливість підготовки працездатного населення для виконання вмілих дій у разі виникнення надзвичайних ситуацій.

Підготовка працюючого населення до дій у надзвичайних ситуацій здійснюється всіма суб'єктами господарювання (незалежно від форм власності і підпорядкування). Безпосередньо на підприємствах, установах та в організаціях визначається повний комплекс заходів для досягнення злагодженості в роботі керівного складу, органів управління, служб, формувань цивільного захисту, працівників з метою запобігання виникненню та своєчасного реагування на надзвичайні ситуації, здійснюється практична підготовка та відпрацювання дій за планами реагування на надзвичайні ситуації, планами локалізації і ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки під час підготовки та проведення спеціальних комплексних об'єктових навчань та тренувань. Тому державна політика у сфері цивільного захисту вимагає від керівників усіх рангів, фахівців виробництва, особливо у сфері цивільного захисту, та й всього населення завжди бути готовими до дій у надзвичайних ситуаціях. Успішне вирішення цього завдання у значній мірі залежить від якості їх навчання й підготовки.

Підготовка населення на підприємствах, в установах та організаціях до дій у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру в залежності від ступеня участі у виконанні завдань цивільного захисту, а отже й вимог до рівня їх знань, умінь та навичок, проводиться відповідно до вимог Кодексу цивільного захисту України, постанов Кабінету Міністрів України від 26.06.2013 №444 “Порядок здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях”, від 26.06.2013 №443 “Порядок підготовки до дій за призначенням органів управління та сил цивільного захисту”, від 23 жовтня 2013 р. N 819 “Про затвердження Порядку проведення навчання керівного складу та

фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту”.

Особлива роль у наданні консультаційно-методичної та практичної допомоги керівництву підприємств, установ, організацій і навчальних закладів з організації цивільного захисту, підготовки та проведення комплексних об'єктових навчань і тренувань належить педагогічним працівникам циклу практичної підготовки та завідувачам навчально-консультаційних пунктів. Це передбачено наказом МВС України від від 21.10.2014 № 1112 “Про затвердження Положення про організацію навчального процесу з функціонального навчання”.

РОЗДІЛ І

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ОБ'ЄКТОВИХ НАВЧАНЬ І ТРЕНУВАНЬ З ПИТАНЬ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

1.1. Нормативно-правове забезпечення проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту підприємствами, установами та організаціями

Практична підготовка – це спеціальні об'єктові навчання і тренування з питань цивільного захисту, що проводяться суб'єктами господарювання відповідно до планів реагування на надзвичайні ситуації, планів локалізації і ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки та планів цивільного захисту на особливий період, затверджених в установленому законодавством порядку.

Правову основу проведення практичної підготовки суб'єктами господарювання з питань цивільного захисту становлять вимоги Кодексу цивільного захисту України, постанов Кабінету Міністрів України від 26 червня 2013 р. № 443 "Про затвердження Порядку підготовки до дій за призначенням органів управління та сил цивільного захисту", від 26 червня 2013 р. № 444 "Про затвердження Порядку здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях", від 23 жовтня 2013 р. № 819 "Про затвердження Порядку проведення навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту", Організаційно-методичні вказівки з підготовки населення до дій у надзвичайних ситуаціях, затверджені наказом ДСНС України від 19.02.2016 № 83, Лист ДСНС України від 26.04.2017

№ 16-6361/161 «Про проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту» та інших нормативно-правових актів.

Кодекс цивільного захисту України визначає, що:

проведення об'єктових тренувань і навчань з питань цивільного захисту є одним із завдань і обов'язків суб'єктів господарювання (стаття 20);

навчання працюючого населення діям у надзвичайних ситуаціях є обов'язковим і здійснюється в робочий час за рахунок коштів роботодавця за програмами підготовки населення діям у надзвичайних ситуаціях, а також під час проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту (стаття 40).

Постановою Кабінету Міністрів України від 26.06.2013 № 443 «Про затвердження Порядку підготовки до дій за призначенням органів управління та сил цивільного захисту» визначені види спеціальних навчань і тренувань з питань цивільного захисту, що проводяться суб'єктами господарювання, а також терміни їх проведення та керівники.

Державною службою України з надзвичайних ситуацій визначені Рекомендації щодо проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту.

Таким чином в Україні створена чітка система практичної підготовки населення до дій у надзвичайних ситуація, яка дає правові підстави для підготовки і проведення на підприємствах, в установах та організаціях спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту.

1.2. Загальні положення з підготовки та проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту

Спеціальні об'єктові навчання (об'єктові тренування) з питань цивільного захисту (далі – навчання, тренування) - є формою практичної підготовки органів управління, керівного і командно-начальницького складу спеціалізованих служб і формувань цивільного захисту (далі – ЦЗ), фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів ЦЗ та працівників підприємств, установ і організацій з питань захисту життя, здоров'я та порядку дій у надзвичайних ситуаціях (далі – НС).

Спеціальні об'єктові навчання з питань цивільного захисту проводяться один раз на три роки до двох діб (до 16 год.) на всіх підприємствах, установах і організаціях, незалежно від форми власності під керівництвом керівника

підприємства, установи, організації або, за його рішенням, одного з заступників на завершальному етапі трирічного періоду об'єктової підготовки з ЦЗ з метою комплексного відпрацювання їх учасниками алгоритмів дій з організації та здійснення заходів, передбачених планами реагування на надзвичайні ситуації, локалізації і ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки, цивільного захисту на особливий період.

Об'єктові тренування з питань цивільного захисту проводяться у вищих навчальних закладах освіти (університетах, академіях, інститутах, коледжах, технікумах) щорічно протягом 8 годин.

Спеціальні об'єктові навчання і тренування з питань ЦЗ за своїм призначенням можуть бути плановими, показовими та експериментальними.

Планове навчання (тренування) проводиться з метою визначення ступеня готовності об'єкту (навчального закладу), рівня підготовки керівного складу, органів управління, командно-начальницького та особового складу формувань і служб ЦЗ, працюючого персоналу до дій у надзвичайних ситуаціях та проводяться у відповідності з Графіком проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту (додаток 1), який погоджується з районною (міською) державною адміністрацією та територіальним органом ДСНС України у області, завершує трирічний період підготовки з ЦЗ усіх категорій та об'єкту (навчального закладу) в цілому і є показником його готовності до виконання завдань ЦЗ.

Показове навчання (тренування) проводиться для керівного та командно-начальницького складу ЦЗ з метою вироблення єдності поглядів на організацію і методику підготовки та проведення навчань і тренувань з питань ЦЗ, показу найбільш ефективних методів організації управління, оповіщення і зв'язку, організації і здійснення взаємодії між силами ЦЗ в ході ліквідації наслідків НС, а також з метою демонстрації можливостей нової техніки, способів організації і проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт.

Для проведення такого навчання (тренування), крім звичайних документів, розробляються окремі для цього додатки. В плані проведення навчання (тренування) додатково вказуються навчальні цілі для категорій, з яким проводиться навчання (тренування), основні заходи щодо показу епізодів, місця проведення показу, маршрути переміщення до них.

У ході показового навчання (тренування) рекомендується робити перерви для підготовки показу наступних заходів і переїзду учасників на нові місця показу.

Експериментальне навчання (тренування) проводиться з метою пошуку або випробування і освоєння інноваційних технологій проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, способів захисту персоналу, підвищення стійкості функціонування об'єкта (навчального закладу) в умовах надзвичайних ситуацій.

Основними завданнями з підготовки та проведення спеціального об'єктового навчання (об'єктового тренування) з питань ЦЗ є:

набуття практики керівним складом та фахівцями, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів ЦЗ у приведенні підпорядкованих органів управління та сил ЦЗ в готовність до дій за призначенням, управління ними в різних режимах функціонування ЄДС ЦЗ;

відпрацювання злагодженості у роботі та взаємодії між органами управління і силами ЦЗ під час організації, здійснення та всебічного забезпечення заходів із захисту населення і території у разі загрози та виникнення НС, реагування на них, ліквідації їх наслідків у мирний час і в особливий період;

перевірка реальності та корегування розроблених документів із планування діяльності органів управління та сил ЦЗ суб'єктів господарювання;

визначення стану готовності органів управління та сил ЦЗ до вирішення завдань ЦЗ, їх можливостей по ліквідації наслідків НС;

виявлення проблемних питань, які можуть призвести до зниження рівня готовності сил ЦЗ, проведення аналізу причини їх виникнення та визначення шляхів вирішення.

Планування спеціальних об'єктових навчань (тренувань) з питань ЦЗ суб'єктами господарювання здійснюється на підставі законодавчих та нормативних документів з питань цивільного захисту України.

Навчання (тренування) проводяться на навчально-матеріальній базі, що включає територію об'єкта (навчального закладу) з виробничими будівлями, спорудами, різного роду комунікаціями, а також на створених навчальних місцях. Окремі питання, якщо об'єкт (навчальний заклад) має свій житловий сектор, або межі аварії покривають прилеглі житлові райони, відпрацьовуються з залученням житлово-експлуатаційних органів та населення, яке мешкає на відповідній території.

На великих промислових об'єктах (навчальних закладах), які мають декілька об'єктів, розміщених у різних місцях міста, навчання (тренування) проводяться по цехах, дільницях, групах цехів, виробництвах, факультетах, кафедрах тощо під

керівництвом їх керівників або спеціально призначених керівником об'єкта (навчального закладу) посадових осіб.

При відпрацюванні питань з ліквідації аварій, які мають вплив на умови життєдіяльності населення, яке мешкає в зоні впливу об'єкта, рішенням керівника навчання призначається спеціальна інформаційна група з доведення до мешканців порядку оповіщення та дій у разі загрози або виникнення на об'єкті аварій.

При практичному відпрацюванні питань розосередження і евакуації персоналу за вказівками органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування до навчання (тренування) можуть залучатися евакооргани тих населених пунктів і районів, в яких передбачено розміщення працівників об'єкта (навчального закладу) і евакуйованих членів їх сімей.

Формування на навчання (тренування) виводяться повністю укомплектованими особовим складом, технікою, приладами, інструментом, засобами індивідуального захисту, первинними засобами пожежогасіння та іншим табельним майном.

1.3. Керівництво спеціальним об'єктовим навчанням (об'єктовим тренуванням) з питань цивільного захисту

Для підготовки та проведення навчання (тренування) відповідно до вимог законодавчих і нормативних документів України з цивільного захисту призначається керівник навчання (тренування) та його заступники, помічники, а також посередники. Кількість заступників та помічників визначає керівник навчання (тренування).

Для безпосередньої підготовки та проведення навчання (тренування) створюється штаб керівництва, як тимчасовий орган для забезпечення розробки документів з проведення навчання (тренування), підготовки навчально-матеріальної бази, пунктів управління, засобів зв'язку та оповіщення, організаційно-методичного керівництва навчанням (тренуванням) та управління силами ЦЗ, які беруть в ньому участь.

Посередники при тих, хто навчається, є представниками керівника навчання (тренування), надають йому допомогу у проведенні навчання (тренування), а також здійснюють контроль за діями тих, хто навчається, та дотриманням ними заходів безпеки.

Керівник спеціального об'єктового навчання (об'єктового тренування) несе безпосередню відповідальність за підготовку і проведення навчання (тренування).

Він особисто, виходячи зі стану об'єкта (навчального закладу), рівня підготовки керівного складу та командного і особового складу формувань і спеціалізованих служб ЦЗ, працюючого персоналу з ЦЗ, наявності сил і засобів ЦЗ та обстановки в районі об'єкту, планує строки проведення навчання (тренування) в щорічному плані підготовки з ЦЗ).

У наказі про підготовку та проведення навчання (тренування) визначає основні вихідні дані:

тему, навчальні цілі, етапи і навчальні питання, керівний склад і учасників;
час і місце дій сил і засобів, обсяг і порядок обладнання навчальних місць для створення фронту робіт (матеріали, сили, строки, конкретні ділянки);
питання матеріального, технічного, фінансового, медичного забезпечення;
по завершенню навчання (тренування) надає до органу НС та ЦЗН району (міста) та місцевого органу ДСНС України Звіт про результати його проведення.

Він зобов'язаний:

знати вимоги документів з питань попередження та реагування на надзвичайні ситуації природного і техногенного характеру та цивільного захисту (законів, постанов, наказів і директив з питань цивільного захисту), дійсний стан справ на об'єкті, рівень готовності керівного і командно-начальницького складу та формувань до практичного виконання заходів;

керувати розробкою документів для проведення навчання (тренування), підготовкою його учасників;

добиватися в ході навчання (тренування) повного і якісного відпрацювання навчальних питань шляхом послідовного нарощення та ускладнення обстановки, здійснення систематичного контролю особисто та через заступників (помічників) і посередників за діями тих, хто навчається;

забезпечити суворе дотримання всіма учасниками заходів безпеки, збереження матеріальних цінностей суб'єкта господарювання і власності громадян, економії витрат матеріально-технічних засобів, які виділяються на навчання (тренування);

по завершенні навчання (тренування) провести розбір з керівним складом підприємства, установи, організації та командно-начальницьким складом формувань ЦЗ, у ході якого дати оцінку практичним діям його учасників і визначити шляхи усунення недоліків та видати наказ про стан готовності об'єкта до вирішення завдань цивільного захисту.

Для надання допомоги керівнику навчання (тренування) у його підготовці та проведенні наказом керівника суб'єкта господарювання (навчального закладу) призначаються заступники, помічники та посередники.

Заступник (помічник) керівника навчання з матеріально-технічного забезпечення зобов'язаний:

брати участь в розробці заходів і організовувати їх матеріально-технічне забезпечення згідно з Планом проведення навчання (тренування);

створювати на навчанні (тренуванні) обстановку (фронт робіт), яка дозволяє глибоко і всебічно відпрацьовувати завдання щодо всебічного безперебійного матеріально-технічного забезпечення діяльності об'єкта;

контролювати своєчасне підвезення особовому складу формувань, які виконують рятувальні та інші відновлювальні роботи в зоні НС, гарячої їжі, продовольства, води, предметів першої необхідності;

організувати правильну розстановку та використання техніки, забезпечення її паливно-мастильними матеріалами, витрати моторесурсів;

доповідати керівнику навчання (тренування) про хід виконання завдань матеріально-технічного забезпечення і пропозиції щодо його удосконалення;

готувати звітні матеріали за результатами навчання (тренування) для загального розбору.

Заступник (помічник) керівника навчання з евакуації зобов'язаний:

брати участь у розробці і здійсненні заходів навчання (тренування), пов'язаних з проведенням евакуації персоналу об'єкта та відселенням населення з небезпечних зон, їх розміщенням за планом евакуації;

організувати та керувати роботою евакоорганів об'єкта при підготовці і в ході навчання (тренування), стежити за роботою транспорту і дотриманням безпеки при перевезенні евакуйованих;

організувати всебічне забезпечення евакуйованих медичним обслуговуванням, харчуванням, теплом на збірних евакопунктах і маршрутах евакуації;

готувати звітні документи про підсумки навчання (тренування) з питань евакуації для загального розбору і конкретні пропозиції щодо удосконалення евакуаційних заходів.

Заступник (помічник) керівника навчання з інженерно-технічних питань зобов'язаний:

брати участь у розробці Плану навчання (тренування) з питань проведення інженерно-технічних і протипожежних заходів;

контролювати діяльність органів і підрозділів, відповідальних за проведення інженерно-технічних і протипожежних заходів при підготовці і в ході навчання (тренування);

забезпечити проведення робіт на технічних і комунально-енергетичних мережах по оперативному і безаварійному їх перекриттю (відключенню) в надзвичайних ситуаціях;

доповідати керівнику про вжиті інженерно-технічні, протипожежні заходи і їх вплив на підвищення стійкості роботи об'єкта в екстремальних умовах;

готувати звітні матеріали за результатами навчання (тренування) для загального розбору і конкретні пропозиції по впровадженню одержаного досвіду в практику роботи об'єкта.

Помічник керівника навчання з імітації зобов'язаний:

згідно з Планом навчання (тренування) визначити склад імітаційної команди, необхідні засоби імітації, зв'язок з нею і порядок її переміщення;

розробити план та схему імітації з обґрунтуванням необхідних засобів і матеріалів, часу на обладнання навчальних місць для виконання практичних робіт, "прив'язати" його до місцевості, погодити зі штабом керівництва навчанням (тренуванням) і надати керівнику на затвердження;

організувати і особисто керувати створенням ділянок імітації, забезпечити їх охорону до початку навчання (тренування);

керувати підготовкою імітаційної команди і організувати інструктаж та прийом заліків від її особового складу із заходів безпеки при роботі з імітаційними засобами;

підтримувати постійний та надійний зв'язок з керівником навчання (тренування), проводити імітацію суворо за планом імітації, затвердженим керівником навчання (тренування) або за вказівками (розпорядженнями) штабу керівництва, забезпечуючи при цьому безпеку імітаційної команди і всіх учасників навчання (тренування);

по закінченню навчання (тренування) організувати приведення в порядок робочих місць, збір (знешкодження) невикористаних імітаційних засобів, що не спрацювали;

провести розбір практичних дій імітаційної команди і підготувати пропозиції для загального розбору.

Посередники при спеціалізованих службах і формуваннях ЦЗ зобов'язані:

створювати та нарощувати обстановку в ході навчання (тренування) шляхом подачі ввідних;

контролювати порядок отримання і хід виконання, тими, хто навчається розпоряджень, оперативність оцінки обстановки і прийняття рішень, своєчасність і правильність постановки завдань підлеглим на проведення заходів;

підтримувати постійний зв'язок зі штабом керівництва навчанням (тренуванням) для доповіді про принципове рішення, що приймається тими, хто навчається;

стежити за дотриманням заходів безпеки та, у випадку їх недотримання, вживати заходів щодо запобігання порушень з наступною доповіддю керівнику навчання;

узагальнювати досвід тих, хто навчається, об'єктивно оцінювати їх дії і в установлені строки надавати матеріали для загального розбору, а також готувати і проводити частковий розбір з аналізом позитивних прикладів і недоліків.

Посередники підпорядковуються керівнику навчання та начальнику штабу керівництва. Посередники не повинні втручатися в дії учасників навчання (тренування), крім випадків, що ведуть до порушення техніки безпеки, зриву розіграшу дій, можуть привести до матеріальних збитків та порушення екології в районі проведення навчання (тренування).

Для підготовки та проведення навчання створюється штаб керівництва навчанням (тренуванням).

На штаб керівництва покладається:

підготовка необхідних матеріалів для визначення керівником вихідних даних і задуму проведення навчання (тренування);

розробка документів з організації і проведення навчання (тренування), контроль за підготовкою учасників і району його проведення;

погодження особистих планів заступників керівника, посередницького апарату, організація зв'язку, управління і комендантської служби в інтересах керівництва навчання (тренування);

збирання, узагальнення, аналіз дій тих, хто навчається в ході навчання (тренування), підготовка даних щодо ведення розіграшу і найбільш доцільного використання сил ЦЗ при веденні рятувальних та інших невідкладних робіт, доведення результатів до всього особового складу, керівництва і посередників;

організація контролю за ходом навчання (тренування), способів швидкого доведення наказів, розпоряджень і даних про обстановку до підлеглих;

здійснення контролю за виконанням поставлених завдань, дотримання заходів безпеки, правил зберігання документів, підготовка матеріалів для розбору навчання (тренування);

вивчення прийомів і способів проведення рятувальних та інших невідкладних робіт, підвищення ефективності застосування формувань і техніки, а також перевірка нових теоретичних поглядів і положень з організації дій сил при ліквідації наслідків стихійних лих, аварій і катастроф;

вивчення і узагальнення передового досвіду проведення заходів ЦЗ і втілення його в практику підготовки з ЦЗ;

контроль за збором та поверненням на свої місця учасників навчання (тренування), а також за приведенням в порядок району проведення, техніки і майна;

підготовка матеріалів розбору та звіту про результати навчання (тренування).

Для надання методичної допомоги в організації і проведенні навчання (тренування) за заявкою керівника суб'єкта господарювання (навчального закладу) залучається педагогічний склад міських курсів НМЦ ЦЗ та БЖД області, який надає:

методичну допомогу в розробці документів з планування і проведення навчання (тренування), проведенні інструктивно-методичних занять з заступниками, помічниками керівника навчання (тренування) та інструктажів з посередниками і керівниками на окремих навчальних місцях;

рекомендації керівнику навчання (тренування) щодо підготовки матеріалів загального розбору та звіту про організацію навчання (тренування).

РОЗДІЛ II

ПІДГОТОВКА СПЕЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТОВОГО НАВЧАННЯ (ОБ'ЄКТОВОГО ТРЕНУВАННЯ) З ПИТАНЬ ЦИВАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

2.1. Організація підготовки та проведення навчання (тренування) з цивільного захисту суб'єктом господарювання

Організація підготовки та проведення навчання (тренування) з ЦЗ передбачає:

підготовчий період;

період проведення;

період розбору результатів і підготовки звіту.

Підготовчий період навчання (тренування) є найбільш важливим. Від якісного планування та виконання його заходів у великій мірі залежить якість виконання завдань в ході проведення навчання (тренування).

Загальними заходами підготовчого періоду є:

- визначення осіб керівного складу та персоналу, які організують і здійснюють заходи навчання (тренування), виконують функції посередників;
- розробка навчально-методичної документації та кошторису витрат на підготовку та проведення навчання (тренування);
- підготовка району проведення навчання (тренування) та місць відпрацювання практичних заходів;
- оцінка готовності персоналу, який залучається до навчання (тренування), засобів імітації, систем управління та оповіщення.

Визначення осіб керівного складу навчання (тренування) та посередників проводиться керівником суб'єкта господарювання (навчального закладу) в ході службової наради щодо підготовки та проведення навчання (тренування), в ході якої, як правило, визначаються керівник навчання (тренування), його заступники і помічники, керівник та склад штабу керівництва, посередники при формуваннях та службах ЦЗ, інші питання з підготовки навчання (тренування). Всі розглянуті та схвалені на службовій нараді питання закріплюються наказом керівника суб'єкта господарювання (навчального закладу) про підготовку та проведення навчання (тренування).

Підготовка району навчання (тренування), місць відпрацювання практичних заходів та імітації включає:

- рекогносцировку району проведення навчання (тренування);
- визначення і підготовку місць відпрацювання практичних заходів та місць проведення імітації згідно з визначеною обстановкою;
- підготовку імітаційних засобів та імітаційної команди (групи);
- організацію охорони місць імітації та імітаційних засобів.

2.2. Документи з підготовки та проведення навчання (тренування)

2.2.1. Для забезпечення проведення навчання (тренування) штабом керівництва розробляються документи для його підготовки, проведення та підведення підсумків і звітності.

До документів з підготовки навчання (тренування) відносяться:

- наказ про підготовку та проведення навчання (тренування);
- календарний план підготовки навчання (тренування);
- кошторис витрат на підготовку та проведення навчання (тренування).

Крім того, за рішенням керівника навчання (тренування), можуть розроблятися, як документи штабу керівництва навчанням (тренуванням):

план рекогносцировки місць відпрацювання практичних заходів;
 схема керівництва навчанням (тренуванням);
 схема учбових місць (місць відпрацювання практичних заходів);
 список учасників навчання (тренування);
 заходи безпеки при проведенні навчання (тренування) – особливо в частині проведення практичних заходів;
 функціональні обов'язки керівного складу та посередників.

До документів з проведення навчання (тренування) відносяться:

план проведення спеціального об'єктового навчання (об'єктового тренування) з питань цивільного захисту;
 план об'єкта з графічним показом ділянок, рубежів, пунктів відтворення обстановки та переліком засобів імітації;
 графік нарощування обстановки з переліком ввідних;
 схема розгортання сил і засобів у місцях (ділянках) відпрацювання практичних заходів та їх змістом;
 таблиць термінових донесень за навчання (тренування).

План об'єкта, графік нарощення обстановки, схема розгортання сил і засобів та таблиць термінових донесень розробляються як додатки до плану проведення навчання (тренування).

У разі відпрацювання практичних заходів в ході навчання (тренування) розробляється та затверджується його керівником *План імітації* при проведенні практичних заходів зі схемою імітації.

До документів з підведення підсумків та звітності відносяться:

матеріали розбору навчання (тренування);
 звіт про організацію проведення навчання (тренування);
 відомість оцінок за навчання (тренування).

2.2.2. Наказ про підготовку та проведення навчання (тренування) є основним документом, який визначає порядок підготовки навчання (тренування) з ЦЗ. Він видається керівником суб'єкта господарювання (навчального закладу) не пізніше ніж:

для спеціального об'єктового навчання - за півтора місяці до його проведення;

для об'єктового тренування – за місяць до його проведення.

Наказ визначає тему, основну мету навчання (тренування), строки, місце його проведення, керівний склад та посередницький апарат, склад учасників, основні завдання виконавцям, заходи по забезпеченню, норми виділених

моторесурсів та матеріальних засобів, заходи безпеки, засоби імітації, порядок підготовки до навчання керівного складу, формувань та персоналу об'єкта, строки готовності та інші питання підготовки та проведення навчання (тренування).

Наказ складається з констатуючої та розпорядчої частини.

У констатуючій частині наказу відображається:

термін проведення та тема навчання (тренування);

основна мета навчання (тренування) та мета для категорій тих, хто навчається;

місце (район) проведення навчання (тренування);

керівник навчання (тренування).

У розпорядчій частині наказу вказується:

штаб керівництва, посередники при формуваннях та службах ЦЗ (можуть визначатись окремим документом);

склад учасників навчання (тренування);

організація управління та зв'язку;

порядок підготовки до навчання (тренування) керівного складу, командно-начальницького і особового складу формувань, робітників і службовців, які не входять до складу формувань ЦЗ;

підготовка та використання в ході навчання (тренування) майна і матеріалів;

порядок, обсяг і строки підготовки району навчання (тренування) – виробничих та інших приміщень, захисних споруд, навчально-матеріальної бази, дільниць імітації, сили та засоби, що виділяються для цього, відповідальні виконавці;

заходи щодо збереження власності громадян в районі навчання (тренування);

заходи із забезпечення безпеки в ході навчання (тренування);

норми витрачення моторесурсів, паливо-мастильних матеріалів, засобів імітації;

заходи із збереження державної та службової таємниці;

строки готовності до навчання (тренування).

Наказ погоджується з усіма керівниками служб та керівниками структурних підрозділів, які задіяні у підготовці і проведенні навчання (тренування), видається і доводиться до усіх виконавців.

2.2.3. Календарний план підготовки навчання (тренування) розробляється за *півтора місяці* до проведення спеціального об'єктового навчання та за *місяць* до проведення об'єктового тренування і визначає основні заходи з підготовки до

навчання (тренування), строки їх виконання та осіб, які відповідають за їх виконання.

Календарний план включає розділи:

організаційні заходи;

підготовка керівництва навчання (тренування);

підготовка формувань ЦЗ;

підготовка працюючого персоналу, який не увійшов до складу формувань;

підготовка населення, яке залучається до навчання (тренування);

заходи з матеріально-технічного забезпечення;

підготовка об'єкту та району (місць) проведення навчання (тренування).

Календарний план підписується заступником керівника навчання – начальником штабу керівництва, узгоджується з усіма посадовими особами, які приймають участь у підготовці та проведенні навчання (тренування) і затверджується керівником навчання (тренування).

2.2.4. План проведення спеціального об'єктового навчання (об'єктового тренування) з ЦЗ є основним навчально-методичним документом, який визначає порядок проведення навчання.

План розробляється штабом керівництва текстуально з додатком карт (схем), підписується начальником штабу керівництва та затверджується керівником навчання (тренування) не пізніше ніж за місяць до початку спеціального об'єктового навчання (за 20 днів до проведення об'єктового тренування) і доводиться до заступників (помічників) керівника, командно-начальницького складу формувань і служб ЦЗ та посередників.

План проведення навчання (тренування) включає:

вихідні данні: тему, учбові цілі для кожної категорії тих, хто навчається, місце і час проведення навчання (тренування);

склад учасників, які залучаються на навчання (тренування);

здум навчання (тренування), у якому відображаються: вихідна обстановка (положення тих, хто навчається, до початку навчання, тренування), угруповання сил і місця пунктів управління, завдання, які виконуються силами ЦЗ (до формувань включно) і сусідами;

етапи навчання (тренування), їх тривалість, навчальні питання і час на відпрацювання кожного із них;

хід навчання (тренування): зміст навчальних питань, обстановка на визначений час та її імітація, порядок і зміст роботи керівника, його заступників,

помічників і посередників, дії тих, хто навчається, які очікуються при відпрацюванні кожного навчального питання;

час закінчення навчання (тренування);

заходи, які виконуються після загального сигналу “Відбій”, час, місце і порядок проведення розбору навчання (тренування);

До плану проведення навчання (тренування), поруч з навчальними питаннями, можуть включатися також заходи, що сприяють вдосконаленню навчально-матеріальної бази з ЦЗ та конкретні роботи з моделювання і вивчення надійності роботи об’єкту у надзвичайних ситуаціях.

При поданні плану на затвердження до нього додаються усі розроблені документи.

Тема навчання (тренування) є одним із головних елементів вихідних даних, який значно впливає на правильне визначення інших вихідних даних і організацію навчання в цілому. Тема повинна охопити своїм змістом увесь комплекс завдань ЦЗ об’єкту та основні етапи його діяльності, передбачити відпрацювання завдань в різних умовах обстановки, приближених до реальних.

При з’ясуванні теми навчання (тренування) необхідно зрозуміти і розкрити її зміст, характерні особливості і те головне, на що необхідно привернути увагу в ході навчання. При цьому необхідно правильно сформулювати навчальні цілі, визначити етапи та навчальні питання навчання (тренування), в якому порядку необхідно відпрацьовувати навчальні питання та які для цього необхідно використати методичні прийоми, які практичні заходи провести і як відпрацювати питання взаємодії.

При визначенні навчальних цілей навчання (тренування) перш за все необхідно вирішити, чого бажає керівництво від тих, хто навчається, тобто відповісти на наступні питання: чому навчити, що перевірити, у чому тренувати, з яких питань удосконалювати знання, при відпрацюванні яких питань дати практику і в яких умовах. Навчальні цілі визначаються як в цілому на навчання (тренування) так і для кожної категорії тих, хто навчається.

Основними навчальними цілями навчання (тренування) можуть бути:

а) для навчання (тренування) в цілому:

перевірка реальності планів ЦЗ, уточнення запланованих заходів і приведення їх у відповідність до своєчасних вимог з організації і ведення ЦЗ на об’єкті (у навчальному закладі);

підвищення готовності органів управління, формувань, робітників і службовців, які не входять до складу формувань, до дій при вирішенні завдань ЦЗ, проведенні рятувальних та інших невідкладних робіт у ході ліквідації НС;

відпрацювання у керівного і командно-начальницького складу навиків у самостійному і впевненому управлінні при проведенні всього комплексу заходів ЦЗ при виникненні НС;

перевірка ефективності заходів з підвищення стійкості виробничого процесу в умовах НС;

дослідження можливостей формувань ЦЗ об'єкту, способів їх найбільш ефективного використання в складних умовах обстановки з урахуванням особливостей об'єкту тощо.

Найбільш доцільно на навчання (тренування) визначати не більше 3 – 4 навчальних цілей.

б) для керівного складу органів управління:

вдосконалення методів узагальнення і аналізу даних про обстановку;

розробка обґрунтованих пропозицій для прийняття рішень;

своєчасне доведення завдань до виконавців та здійснення контролю за їх виконанням;

вивчення прийомів і способів проведення рятувальних та інших невідкладних робіт, підвищення ефективності застосування формувань і техніки, а також перевірка нових теоретичних поглядів і положень щодо організації дій сил при ліквідації наслідків стихійних лих, аварій і катастроф.

в) для командно-начальницького та особового складу формувань ЦЗ:

перевірка реальності планів щодо приведення в готовність до дій за призначенням.

злагодження формувань для самостійного виконання завдань за призначенням, а також проведення рятувальних та інших невідкладних робіт у зонах надзвичайних ситуацій при взаємодії з іншими силами, що залучаються для виконання відповідних робіт;

вдосконалення організаційно-штатної структури формувань, освоєння принципів застосування техніки та використання приладів при ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

г) для працівників підприємства, установи, організації (навчального закладу):

відпрацювання за обсягом та змістом Програми загальної підготовки до дій у надзвичайних ситуаціях;

тренування у діях за сигналами, повідомленнями (інформаціями) про НС;

участь у проведенні комплексу робіт по зменшенню їх наслідків НС, евакуаційних, протипожежних і медико-санітарних заходів;

оволодіння навичками надання домедичної допомоги потерпілим;

користування засобами індивідуального і колективного захисту.

Етапи навчання (тренування):

Етап– це частина навчання (тренування), яка охоплює визначений період діяльності тих, хто навчається, на протязі якого відпрацьовується група питань теми. При цьому забезпечується необхідна послідовність у відпрацюванні теми. Кількість та зміст етапів залежать від змісту теми, навчальних цілей і масштабів навчання (тренування), а також від відведеного часу.

Як правило на навчання (тренування) планується не більше 2 - 3-х етапів.

I етап – оцінка обстановки, прийняття рішення на організацію захисту персоналу, проведення рятувальних та інших невідкладних робіт при загрозі чи виникненні НС на об'єкті (в навчальному закладі), визначення сил і засобів для ліквідації її наслідків.

II етап – проведення рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків НС. Дії сил ЦЗ за призначенням.

III етап – відновлення технологічного та виробничого (навчального) процесу після ліквідації наслідків НС.

Оповіщення і збір персоналу об'єкту (навчального закладу) відпрацьовується в ході першого етапу або позаетапно.

Тривалість етапів залежить від часу, який відведений на навчання (тренування), об'єму та змісту питань, що відпрацьовуються на кожному етапі, а також від змісту і термінів виконання заходів, передбачених планом ЦЗ, і які практично відпрацьовуються в ході навчання (тренування).

Навчальні питання являють собою ряд послідовних, логічно витікаючих одне із одного найбільш характерних завдань, які вирішуються тими, хто навчається, у визначений час на даному етапі навчання (тренування).

При проведенні навчання (тренування) можуть бути поставлені наступні питання:

на першому етапі:

оповіщення, збір керівного складу, формувань, працюючого персоналу по сигналу оповіщення та приведення до готовності органів управління і сил ЦЗ;

оцінка обстановки, прийняття рішення на організацію захисту персоналу, проведення рятувальних та інших невідкладних робіт при загрозі чи виникненні НС, визначення сил і засобів для ліквідації її наслідків.

на другому етапі:

дії органів управління, формувань ЦЗ, працюючого персоналу об'єкту і населення в умовах загрози та виникнення аварій, катастроф, стихійного лиха (виконання практичних заходів навчання (тренування));

виконання заходів з підвищення стійкості ЦЗ об'єкта;

нарощування заходів з захисту працюючого персоналу та населення, проведення заходів з підвищення стійкості роботи об'єкту при виникненні НС;

На навчанні (тренуванні) повинна створюватись складна динамічна обстановка, яка може бути характерною для даного об'єкту або на його території внаслідок аварії на найближчих небезпечних об'єктах і, яка потребує від учасників навчання (тренування) сміливих та обґрунтованих рішень, вмілих та рішучих дій.

В ході навчання (тренування) керівний склад об'єкта, командний склад формувань ЦЗ навчається чіткій організації управління силами ЦЗ в умовах найбільш приближених до реальних (розрух, радіоактивного, хімічного та бактеріологічного зараження, пожеж тощо). Не допускаються спрощення в обстановці, яка відтворюється в ході навчання (тренування).

Склад учасників навчання (тренування) включає керівництво навчання (тренування), посередницький апарат і тих, хто навчається.

До проведення навчання (тренування), як правило, залучаються:

об'єктова комісія з НС;

об'єктові евакуаційні органи (комісія з питань евакуації, відповідальна особа за евакуацію);

штатний підрозділ (посадова особа) з ЦЗ;

особа, на яку у разі виникнення НС покладаються обов'язки керівника робіт з ліквідації НС та працівники штабу з ліквідації наслідків НС;

об'єктові спеціалізовані служби ЦЗ (у разі їх утворення);

чергова (чергова диспетчерська) служба;

формування ЦЗ (не менше третини формувань – у разі їх утворення);

об'єктова добровільна пожежна дружина (у разі утворення);

об'єктова аварійно-рятувальна служба (у разі утворення);

працівники підприємства, установи, організації для участі у проведенні практичних заходів.

Якщо аварія, що може статися на об'єкті, поширюється за межі його території – то також залучається населення, що мешкає в зоні її дії.

Для відпрацювання питань взаємодії та оцінки реальності розроблених документів з ЦЗ за рішенням відповідного місцевого органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування на навчання можуть залучатися окремі підрозділи сил територіальної системи цивільного захисту, які за планами взаємодії виділяються на дане підприємство, установу, організацію.

Тривалість і термін проведення навчання (тренування) визначаються виходячи з теми, часу, передбаченого на виконання заходів згідно плану ЦЗ, вимогам повного та якісного відпрацювання навчальних питань і досягнення поставлених навчальних цілей (навчальної мети). Крім того враховується характер виробничої діяльності об'єкту, з тим щоб забезпечити максимальну кількість сил і засобів на навчання (тренування). Оптимальна тривалість спеціального об'єктового навчання може скласти дві доби (14 – 16 годин), об'єктового тренування - до однієї доби (8 годин).

Район навчання (тренування) визначає його керівник, виходячи з характеру місцевості та можливих НС. Таким районом може бути територія самого об'єкту, а якщо аварія може вийти за його межі, то і територія в межах її дії. При відпрацюванні питань евакуації в район проведення навчання (тренування) включаються також райони (місця) розміщення персоналу та маршрути евакуації.

Основні питання та заходи, що рекомендуються для включення до плану навчання (тренування):

1. Питання інформаційного забезпечення виробничого персоналу та населення, яке мешкає в зоні відповідальності об'єкта.
2. Порядок застосування плану реагування на НС об'єкту (навчального закладу).
3. Приведення в готовність до роботи систем управління об'єктом у НС: пунктів управління, засобів зв'язку і оповіщення, чергових (чергових диспетчерських) служб.
4. Відпрацювання порядку видачі пристроїв контролю, засобів індивідуального захисту та приведення до готовності щодо використання захисних споруд цивільного захисту.
5. Організація радіаційного і хімічного спостереження, дозиметричного контролю.
6. Забезпечення виконання рятувальних та інших невідкладних робіт.

7. Питання з поновлення роботи об'єкта та створення необхідних запасів матеріалів і устаткування.

Практично можуть відпрацьовуватися в ході навчання (тренування):

1. При відпрацюванні питань підвищення стійкості роботи об'єкта:

1.1. Обладнуються захисними пристроями, конструкціями енергетичні установки, цінне обладнання та прилади.

1.2. Встановлюються на робочі місця витратні ємності аварійного зливу небезпечних хімічних і горючих речовин.

1.3. Обваловуються ємності з небезпечними хімічними і вогненебезпечними речовинами.

1.4. Перевіряється готовність автономних електростанцій.

1.5. Вживаються заходи по захисту джерел водозабезпечення і резервуарів з чистою водою.

1.6. Підготовляються засоби санітарної очистки та прибирання для проведення дезактивації, дегазації і дезинфекції.

1.7. Вживаються заходи щодо безаварійної зупинки роботи або обладнання на підприємствах з безперервним технологічним циклом при раптовому відключенні електропостачання для прискореного переведення агрегатів з одного виду палива на інший -резервний.

1.8. Розробляються пристрої для використання машин і техніки СГ для виконання рятувальних та інших невідкладних робіт, а також робіт, що пов'язані з обеззараженням місцевості та споруд.

1.9. Перевіряються автоматичні засоби недопущення пожеж і пожежний інвентар.

1.10. Територія очищується від паливних та паливно-мастильних матеріалів і сміття.

1.11. Зовнішні приміщення обробляються вогнезахисним розчином.

2. При відпрацюванні практичних заходів з евакуації:

2.1. Обладнуються місця роботи евакуаційних органів об'єкта.

2.2. Уточнюються списки евакуйованих.

2.3. Перевіряється наявність транспортних засобів і їх готовність.

2.4. Уточнюються маршрути піших колон, місця відпочинку.

3. У ході тренувань з проведення рятувальних робіт:

3.1. Розшук людей в зруйнованих будівлях і в захисних спорудах.

3.2. Розкриття споруд та подача до них повітря.

3.3. Рятування людей з-під завалів.

- 3.4. Рятування людей з верхніх поверхів.
- 3.5. Виведення людей з загазованих та задимлених приміщень.
- 3.6. Надання першої домедичної допомоги постраждалим і їх евакуація із небезпечної зони.
- 3.7. Локалізація та гасіння пожеж.
- 3.8. Виведення населення з районів радіаційного забруднення та обладнання пунктів санітарної обробки.
- 3.9. Дезактивація території, споруд, техніки та іншого майна.

Крім того:

на територіях, які схильні до виникнення НС природною характеру:

відпрацювання комплексу заходів зі зниження наслідків небезпечних явищ, захисту обладнання і споруд об'єктів, власного майна мешканців, організації та проведення занять за загальною тематикою програми підготовки формувань;

екстреної евакуації та первинного життєзабезпечення людей;

на територіях можливого впливу радіаційних аварій:

питання щодо ведення розвідки та дозиметричного контролю, введення режимів радіаційного захисту, проведення йодної профілактики і евакуації населення, дезактивації місцевості, споруд, техніки, санітарної обробки;

на хімічно небезпечних об'єктах:

питання щодо захисту від НХР працюючого персоналу та населення прилеглих житлових кварталів, ліквідації наслідків хімічного зараження.

2.2.5. Рекогносцировка району навчання (тренування) проводиться з метою відпрацювання і уточнення елементів та деталей плану проведення навчання (тренування) з урахуванням характеру місцевості, особливостей об'єкту (навчального закладу), його виробничої діяльності і проведених заходів з підвищення стійкості його роботи при виникненні НС, під'їзних шляхів, стану маршрутів та інших елементів.

Для проведення рекогносцировки штабом керівництва розробляється *План рекогносцировки*, у якому визначаються: мета рекогносцировки; склад рекогносцировочної групи; маршрут руху, пункти (місця) рекогносцировки, час роботи на кожному з них та питання, які вирішуються; порядок забезпечення транспортом.

В ході рекогносцировки керівник навчання уточнює і остаточно визначає:

район навчання (тренування), його кордони і основні місця проведення практичних заходів (робіт);

райони розгортання сил ЦЗ та необхідний обсяг робіт по його

обладнанню;

послідовність і порядок відпрацювання навчальних питань за етапами навчання (тренування);

завдання формуванням і службам ЦЗ та іншим учасникам навчання (тренування);

порядок взаємодії при відпрацюванні кожного з навчальних питань; ділянки імітації, її обсяг на кожному з них і необхідні для цього сили та засоби;

обсяг заходів з підготовки до навчання виробничих і службових приміщень, житлового фонду, захисних споруд, учбових містечок і необхідну кількість сил та засобів для цього;

місця і порядок проведення санітарної обробки людей та знезараження одягу, спорядження, техніки;

порядок організації комендантської служби при проведенні навчання (тренування);

заходи безпеки в ході навчання (тренування), а також заходи по збереженню державної та особистої власності громадян;

район (місце) збору особового складу формувань та інших учасників навчання (тренування) по його закінченню, порядок їх повернення до місць постійного розташування;

заходи по приведенню району навчання (тренування) у належний порядок по його закінченню;

При підготовці показових навчань додатково намічаються місця показу та розіграшу епізодів навчання (тренування), пункти розміщення тих, хто навчається, маршрути їх переїзду та переходу.

Після закінчення рекогносцировки керівник віддає своїм заступникам (помічникам), посередникам і штабу керівництва необхідні вказівки з розробки (уточненню) документів і здійсненню заходів, пов'язаних з підготовкою та проведенням навчання (тренування).

2.2.6. На підставі плану проведення навчання (тренування), даних рекогносцировки та наявності імітаційних засобів, розробляється План імітації, який включає заходи, що забезпечують створення обстановки, наближеної до умов в осередках ураження. Він розробляється помічником керівника навчання (тренування) з імітації разом з відповідними службами текстуально. До нього додається схема місць імітації.

У плані імітації вказуються:

ділянки, об'єкти, види, характер та час імітації;
 сили та засоби, які надаються для виконання імітаційних робіт;
 відповідальних виконавців;
 засоби зв'язку і сигнали управління імітацією;
 заходи по охороні засобів імітації та забезпеченню безпеки;

Якщо до плану імітації додається схема, то на ній умовними знаками позначаються місця імітації пожеж, завалів, руйнувань, заражень, пошкоджень на комунально-енергетичних мережах, знаходження статистів (манекенів), які позначають уражених, зруйнованих та завалених захисних споруд.

Імітація залежить від учбових цілей, особливостей об'єкту, характеру місцевості і забудови території, наявності імітаційних засобів. Імітація повинна відповідати обстановці, яка складається до визначеного часу і плану проведення навчання. Окремі елементи осередків ураження можуть доповнюватися знаками, покажчиками та пояснювальними написами.

2.3. Підготовка посадових осіб, формувань та спеціалізованих служб ЦЗ, працівників до навчання (тренування).

Підготовка посадових осіб, формувань ЦЗ, працівників до навчання (тренування) є важливішим завданням і покликана забезпечити високу готовність керівництва, посередницького апарату, усіх учасників до якісного виконання своїх завдань та обов'язків, і в цілому, підвищення готовності об'єкту до вирішення завдань ЦЗ.

Основні категорії учасників навчання готуються до навчання (тренування) за відповідними програмами. Важливо, щоб до початку навчання (тренування) така підготовка була закінчена у повному обсязі. Підготовка керівництва і посередників проводиться на відповідних інструктивно-методичних заняттях та проведення інструктажів, а також у ході самостійної підготовки.

Підготовка керівного складу підприємства, установи, організації, навчального закладу здійснюється наступним чином:

у рік проведення навчання (тренування) його керівник та особа, яка призначається на посаду начальника штабу керівництва, проходять підготовку на курсах НМЦ ЦЗ та БЖД області (не пізніше ніж за два місяці до початку навчання (тренування));

у підготовчий період безпосередньо на підприємстві, в установі, організації, навчальному закладі організуються його керівником та проводяться

представниками курсів НМЦ ЦЗ та БЖД області *інструктивно-методичні заняття* за відповідним *Переліком навчально-виробничих завдань, узгодженим з замовником*. З посередниками та працівниками, які на час навчання (тренування) вапризначаються керівниками на навчальних місцях з практичного відпрацювання заходів і робіт та/або залучаються до проведення таких заходів, проводяться інструктажі щодо правильності та безпечності їх дій.

Що стосується формувань, то крім занять з підготовки за програмами, безпосередньо перед навчанням (тренуванням) з ними проводяться перевірки їх готовності, в ході яких перевіряється укомплектованість особовим складом, технікою, приладами і майном, засобами зв'язку тощо. Спеціальна підготовка формувань складається з підготовки командно-начальницького і особового складу та формування в цілому.

Основними її завданнями є:

навчання командно-начальницького складу використанню формувань у складних умовах обстановки, яка швидко міняється і управлінню ними при діях в осередках ураження, у ході боротьби з масовими лісовими та іншими пожежами, а також при ліквідації наслідків стихійних лих, великих аварій і катастроф, організація взаємодії з іншими формуваннями ЦЗ та підрозділами військових частин, а також прищеплювання йому методичних навичок з навчання особового складу. Основною формою підготовки командирів формувань є інструктивно-методичні та практичні заняття, час і місце проведення, яких вказується у календарному плані підготовки навчання (тренування);

освоєння особовим складом формувань механізмів, приладів, прийомів і способів ведення робіт в складних умовах в осередках ураження, районах стихійного лиха, великих аварій і катастроф, як самостійно так і разом з іншими підрозділами;

вивчення, в обов'язковому порядку, заходів безпеки, особливо при проведенні рятувальних робіт, безпосередньо перед навчанням (тренуванням) з його учасниками.

Підготовка працівників, які не входять до складу формувань та служб ЦЗ, здійснюється у складі навчальних груп під керівництвом їх керівників за Програмою загальної підготовки до дій у НС.

Підготовка всіх категорій об'єкту з ЦЗ повинна бути повністю завершена до початку навчання (тренування). Після його проведення можуть проводитись окремі заходи підготовки з ЦЗ з метою усунення виявлених в ході навчання (тренування) недоліків.

2.4. Оцінка готовності об'єкта (допуск персоналу) до проведення навчання (тренування).

Оцінка готовності об'єкта (допуск персоналу) до проведення навчання (тренування) здійснюється комісією підприємства, установи, організації, до складу якої включаються особи, які виконують обов'язки з питань цивільного захисту, пожежної безпеки, охорони праці, а також представник відповідного територіального органу ДСНС. Очолює комісію, як правило, голова комісії з питань НС підприємства, установи, організації, навчального закладу, або один з заступників керівника суб'єкта господарювання.

Під час роботи комісії проводиться:

перевірка документів та особиста підготовка заступників, помічників керівника навчання (тренування), особового складу штабу керівництва та посередників;

вибіркова перевірка знань з питань цивільного захисту в обсязі програм підготовки працівників до дій у надзвичайних ситуаціях;

перевірка знань заходів безпеки працівників, які залучаються до відпрацювання практичних питань з навчання (тренування);

огляд з визначенням ступеня готовності спеціалізованих служб і формувань ЦЗ та навчально-виробничої бази до навчання (тренування).

За результатами роботи комісія складає акт, який затверджується керівником підприємства, установи, організації.

РОЗДІЛ III

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТОВОГО НАВЧАННЯ (ОБ'ЄКТОВОГО ТРЕНУВАННЯ) З ПИТАНЬ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

3.1. Основні методи роботи керівника навчання (тренування)

3.1.1. Основними методами роботи керівника навчання (тренування), заступників, посередників та штабу керівництва під час його проведення є:

спостереження, контроль та оцінка методів роботи тих, хто навчається, при виконанні ними функціональних обов'язків;

оцінка якості виконання практичних заходів;

особисте спілкування та заслуховування доповідей;

вивчення відпрацьованих документів та інших матеріалів навчання (тренування);

дослідження проблемних питань;

інформування про позитивні результати і недоліки в роботі та надання тим, хто навчається, необхідної допомоги.

При здійсненні спостереження і контролю роботи тих, хто навчається, особлива увага звертається на:

оцінку обстановки;

проведення розрахунків часу та підготовку даних і пропозицій для прийняття рішення;

прийняття рішення;

своєчасну, чітку і конкретну постановку завдань та їх реалізацію підлеглими, зокрема: узгодженість і взаємодія в роботі всіх посадових осіб, відпрацювання картографічних та інших необхідних документів.

Під час вивчення методів роботи учасників навчання (тренування) керівник, його заступники, посередники та штаб керівництва:

оцінюють їх організаторські здібності;

надають практичні рекомендації щодо виконання своїх функціональних обов'язків, впровадження заходів, що передбачені плануючими документами, організації взаємодії та управління.

При нарощуванні обстановки і розіграшу дій головна увага приділяється злагодженості в роботі усіх посадових осіб, пунктів управління, сил ЦЗ під час відпрацювання ввідних, уміння працівників оперативно збирати та аналізувати дані обстановки, стисло викладати висновки з неї, чітко доводити завдання до підлеглих і здійснювати контроль за їх виконанням.

Виконання практичних заходів оцінюється керівником навчання (тренування), його заступниками та посередниками під час присутності на місцях їх проведення. Досвід проведення практичних заходів враховується при коригуванні документів з цивільного захисту.

3.1.2. На першому етапі відпрацьовуються питання оповіщення і збору керівного складу, особового складу формувань і служб ЦЗ, формування робочих органів (призначення керівника робіт з ліквідації наслідків НС та штабу з ліквідації наслідків НС), збору інформації про НС, її оцінка та підготовка пропозицій для прийняття рішення на організацію захисту персоналу, населення, проведення рятувальних та інших невідкладних робіт по локалізації та ліквідації наслідків НС.

Основними питаннями при цьому можуть бути:

контроль за діями чергової (чергової диспетчерської) служби по оповіщенню керівного складу;

підготовка органів управління, спеціалізованих служб до дій в умовах НС;
оцінка обстановки, що склалася (може скластися) на об'єкті, підготовка пропозицій для прийняття рішення керівником об'єкта;

підготовка та доведення до підлеглих сил ЦЗ завдань на дії по локалізації та ліквідації НС;

контроль за виконанням прийнятих рішень.

Навчання (тренування) необхідно розпочинати з оповіщення і збору керівного складу і персоналу, яке бажано сполучити по часу з початком роботи, з таким розрахунком, щоб керівний склад був зібраний за 20-30 хвилин до початку роботи і час проведення щоденної наради співпав зі збором заступників, помічників керівника навчання (тренування) і посередників для доведення обстановки по ввідній і постановки завдань. При цьому доцільно користуватися документами плану реагування на НС об'єкту на мирний час.

Керівник навчання (тренування) віддає вказівку на вручення ввідної про загрозу або виникнення на об'єкті аварії з утворенням осередків ураження. Обстановка, яка створюється, повинна відповідати характеру виробництва, найбільш можливим на даному об'єкті надзвичайним ситуаціям і дозволяла б перевірити реальність плану реагування на НС об'єкту на мирний час.

Можуть бути і такі варіанти, коли об'єкт попадає в зони радіоактивного і хімічного ураження, зони руйнувань внаслідок аварій та катастроф на інших радіаційно, хімічно, пожежо-вибуховонебезпечних об'єктах. При цьому аварії і катастрофи можуть виникнути також внаслідок стихійних лих (землетрусів, повенів, зсувів, ураганів і т.п.).

Якщо аварія виникла на самому об'єкті, то ввідну з обстановкою доцільно вручити відповідальним особам, які знаходяться безпосередньо на місці аварії, поблизу її виникнення (начальнику цеху, зміни і т.п.), щоб прослідити і відпрацювати порядок проходження інформації і доповідей про аварії знизу доверху у об'єктовій ланці.

В інших випадках ввідну вручають від імені старших начальників черговому (диспетчеру), на якого покладені обов'язки по оповіщенню у випадках виникнення НС.

По попередній домовленості, керівник отримує метеорологічні дані на основі яких штаб з ліквідації НС практикується в урахуванні даних про зону можливого зараження (ураження), її величини і часу підходу до об'єкту, які прогнозуються.

Керівник навчання вводить в дію відповідний розділ Плану реагування на НС об'єкта і віддає розпорядження керівному складу об'єкту, контролює проходження команд і дії тих, хто навчається з виконання запланованих заходів, підготовку до евакуації персоналу об'єкту, населення відомчого житлового сектору. Обстановка нарощується за рахунок подачі ввідних по подіям, які можуть виникнути на території об'єкта (пожежа, неполадки у водоканалізаційних, енергетичних мережах, на обладнанні об'єкту і інше).

Керівний склад та посередники в ході першого етапу контролюють:

порядок оповіщення та збір керівного складу з отриманням сигналу про виникнення (загрозу виникнення) НС;

підготовку пункту управління, робочих місць, транспортних засобів, пункту видачі ЗІЗОД, організацію вибуття оперативної групи в район ураження, підготовку засобів зв'язку для обладнання ПУ, підготовку групи знезараження та засобів дегазації (деактивації), комплектацію рятувальної групи і санітарної дружини до ведення рятувальних робіт і надання медичної допомоги;

проводять огляд готовності формувань і служб ЦЗ до дій за призначенням;

аналізують проведення заходів ЦЗ, надають допомогу і збирають матеріал для надання до штабу керівництва навчанням (тренуванням).

3.1.3. В ході другого етапу навчання (тренування) проводяться практичні заходи по відпрацюванню дій органів управління та сил ЦЗ в умовах НС, ліквідації її наслідків.

У цей період відпрацьовуються штабом з ліквідації наслідків НС та службами ЦЗ ряд невідкладних заходів з виявлення обстановки, підвищення стійкості управління, організації проведення аварійно-рятувальних робіт та проведення заходів захисту персоналу від впливу НС.

За рішенням керівника робіт з ліквідації наслідків НС до ліквідації НС залучаються власні та взаємодіючі сили і засоби ЦЗ.

Формування та служби ЦЗ в ході другого етапу проводять практичні заходи на визначених місцях.

Штаб з ліквідації НС здійснює керівництво діями виділених сил ЦЗ, готує необхідні документи, здійснює контроль за виконанням поставлених завдань (проведенням практичних заходів) формуваннями і службами ЦЗ, надає необхідні звіти вищестоящими органам ЦЗ, веде службову документацію.

Посередники в ході другого етапу контролюють та оцінюють:

дії особового складу формувань і служб ЦЗ по проведенню рятувальних та інших невідкладних робіт в ході ліквідації наслідків НС;

виконання заходів безпеки в ході проведення практичних заходів;
надають в штаб керівництва дані про результати дій сил ЦЗ;
свої пропозиції щодо використання сил і засобів при проведенні рятувальних та інших невідкладних робіт в ході ліквідації наслідків НС.

Після відпрацювання усіх намічених навчальних питань керівник навчання (тренування) віддає розпорядження на закінчення практичних дій тих, хто навчається, дає вказівки про час збору формувань у наміченому районі, про подальші дії учасників навчання, про проведення перевірки наявності техніки, приведення в порядок району навчання (тренування), місця і часу проведення розбору, заслуховує доповіді своїх заступників, помічників і посередників, начальника штабу керівництва про прибуття формувань, техніки і евакуйованих людей в місце постійної дислокації, після чого об'являє відбій навчанню, ставить завдання штабу керівництва навчанням (тренуванням) з підготовки та проведення загального і часткового розборів.

Завершальними заходами навчання (тренування) є заходи з повернення працівників на постійні місця базування, проживання, роботи.

3.2. Підведення підсумків та оцінка спеціального об'єктового навчання (об'єктового тренування) з питань ЦЗ.

3.2.1. По завершенню навчання (тренування) його керівник проводить розбір, в ході якого дається аналіз готовності об'єкта, дій керівного складу та сил ЦЗ до реалізації планів ЦЗ та їх дії в ході навчання (тренування).

Мета розбору заключається в тому, щоб глибоко проаналізувати організацію та хід виконання заходів ЦЗ до початку навчання (тренування) та в ході його проведення, визначити ступень досягнення учбових цілей, як відпрацьовані навчальні питання і наскільки керівний та командно-начальницький склад, служби, формування і об'єкт в цілому готові до вирішення завдань в умовах надзвичайних ситуацій, детально вивчити виявлені недоліки у стані ЦЗ на об'єкті та намітити шляхи їх усунення.

Підготовка до розбору починається ще в період підготовки навчання (тренування) і продовжується в ході його проведення, з тим щоб до його закінчення увесь матеріал був підготовлений повністю.

В період підготовки навчання (тренування) керівник визначає основні питання, які необхідно розглянути під час розбору, ставить завдання своїм

заступникам (помічникам), посередникам та штабу керівництва про порядок проведення збору даних і надання матеріалів для підготовки розбору.

В основу розбору покладаються висновки керівника навчання (тренування), його заступників і помічників, посередників і штабу керівництва про дії служб та формувань ЦЗ, а також особисті спостереження керівника і його зауваження, висловлені при заслуховуванні доповідей рішень та пропозицій тих, хто навчався, зауваження заступників (помічників), посередників і штабу керівництва, надані на кожному етапі навчання (тренування). Вони повинні бути обґрунтованими та підтверджуватися необхідними теоретичними положеннями і розрахунками та фактичними діями тих, хто навчався.

При проведенні розбору керівник навчання (тренування) нагадує тему, навчальні цілі, навчальні питання, обстановку, у якій діяли ті, хто навчалися, а потім послідовно розбирає та аналізує їх дії по етапам навчання (тренування). У доповіді він викладає теоретичні положення, основні вимоги наказів, рекомендацій та інших керівних документів з найбільш важливих або нових питань, які відносяться до теми, а також розбирає найбільш повчальні дії тих, хто навчався.

В ході розбору керівник навчання (тренування) дає оцінку готовності об'єкту на період проведення навчання (тренування), організації до реалізації планів реагування на НС, локалізації і ліквідації наслідків аварій на ОПН, цивільного захисту на особливий період, в тому числі:

- якості відпрацювання планувальних документів для організації діяльності суб'єкта господарювання з питань ЦЗ;

- стану утримання та підготовки до використання захисних споруд ЦЗ;

- заходів з завчасного накопичення і підтримання у готовності засобів радіаційного і хімічного захисту;

- створення матеріального резерву та майна ЦЗ;

- стану підготовки керівного складу, органів управління щодо дій у НС;

- готовності до дій за призначенням спеціалізованих служб і формувань ЦЗ;

- функціонування об'єктової (локальної) системи оповіщення та порядку доведення до персоналу об'єкта інформації про загрозу або виникнення НС; організації заходів щодо забезпечення пожежної та техногенної безпеки.

При аналізі організації і ходу навчання (тренування), керівник розглядає наступні питання:

- дії тих, хто навчався, після отримання завдання;

рішення, які приймалися згідно обстановки, їх доцільність та обґрунтованість, заходи, які забезпечували їх успішне виконання;

діяльність керівного та командно-начальницького складу, служб ЦЗ з організації дій учасників навчання і їх всебічному забезпеченню, а також по здійсненню надійного та безперервного управління ними при різних обставинах.

практичне виконання поставлених завдань та заходів з їх забезпечення;

ефективність застосування способів і прийомів, найбільш характерні та повчальні приклади дій формувань і окремих осіб, які навчалися;

рішення питань підвищення стійкості роботи;

дії органів матеріально-технічного і медичного забезпечення та підпорядкованих їм формувань з обслуговування тих, хто навчався, при підготовці до навчання і в ході його.

3.2.2. Навчання (тренування) оцінюється за критеріями оцінки.

В ході навчання (тренування) оцінюються:

дії керівного складу ЦЗ та командно-начальницького складу формувань і служб ЦЗ;

дії формувань та спеціалізованих служб ЦЗ;

визначається загальна оцінка за навчання (тренування).

Керівний склад ЦЗ та командно-начальницький склад формувань, штаб з ліквідації НС і служби оцінюються за:

уміння швидко і правильно приймати найбільш доцільні рішення;

організацію та підтримку взаємодії з іншими органами та силами ЦЗ;

своєчасне доведення завдань до підлеглих та контроль за їх виконанням;

якість і стан управління силами ЦЗ;

якість, своєчасність і повнота відпрацювання документів та розрахунків.

Дії формувань ЦЗ оцінюються за:

укомплектованість формувань особовим складом, технікою, приладами, майном;

виконання практичних заходів, їх якість та відповідність встановленим нормативам;

ефективність застосування техніки та інструменту при виконанні робіт;

узгодженість у діях особового складу формувань, дисципліну і порядок.

Загальна оцінка дій за навчання визначається за:

загальну кількість учасників (% обхвату);

повноту залучення формувань і техніки;

обсяг виконаних практичних робіт;

ефективність використання формувань і техніки;
 правильність і доцільність прийнятих рішень;
 організацію і підтримку взаємодії між формуваннями та іншими силами ЦЗ;
 повноту та якість проведених заходів з підвищення стійкості об'єкту;
 дії персоналу за сигналами оповіщення;
 виконання заходів безпеки, загальну організованість і порядок.

По завершенню навчання (тренування) його керівником та виставляється загальна оцінка. Відомість підписується керівником навчання (тренування) та посередником при штабі керівництва (у разі його призначення).

За результатами проведеного навчання (тренування) керівником суб'єкта господарювання видається наказ про стан готовності до вирішення завдань ЦЗ, у разі необхідності, вносяться уточнення і зміни в документи з ЦЗ та надається Звіт про організацію навчання (тренування) до органу НС та ЦЗН району і територіального органу ДСНС України.

Проблемні питання, які спостерігаються при організації методичного супроводу практичної підготовки на суб'єктах господарювання Закарпатської області.

Останнім часом при організації методичного супроводу практичної підготовки на суб'єктах господарювання Закарпатської області спостерігаються наступні проблеми:

в силу певних економічних, соціальних, географічних чинників на території нашої області функціонує дуже обмежена кількість великих, успішних підприємств з великою кількістю працюючих, в основному це середні та малі підприємства, на яких дуже важко в повному обсязі здійснювати заходи цивільного захисту;

багато підприємств, внаслідок дроблення на більш маленькі, мають невеликий штат, тому один керівник виконує декілька функцій, в тому числі і з цивільного захисту, а це відбивається на якості виконання обов'язків, які покладені на нього;

велика ротація кадрів. Тому щойно призначений на посаду працівник потребує часу для вивчення своїх функцій та оволодіння необхідними для їх здійснення вміннями та навичками, це негативно позначається на якості їх виконання функціональних обов'язків у сфері цивільного захисту;

певна частина керівників не відповідально ставиться до питань цивільного захисту та практичної підготовки працівників. Окремі керівники під час

підготовки до навчань намагаються відсторонитися та підмінити себе кимось іншим, посилаючись на зайнятість, тобто перекласти свої функції на підлеглих.

на окремих суб'єктах господарювання недержавної форми власності майстру виробничого навчання доводиться стикатися з небажанням керівників цих суб'єктів проводити спеціальні об'єктові навчання і тренування з питань цивільного захисту;

майже всі підприємства, установ, організацій не достатньо забезпечені або й зовсім не мають в наявності засобів індивідуального захисту, приладів радіаційної й хімічної розвідки та дозиметричного контролю, техніки, іншого майна цивільного захисту;

час підготовки та проведення спеціального об'єктового навчання (48 годин) та спеціального об'єктового тренування (24 години) потрібно переглянути, так як окремі керівники суб'єкта господарювання недержавної форми власності не згодні з великим відривом працівників на окремих ділянках виробництва;

у зв'язку з великими відстанями від циклу практичної підготовки до суб'єкта господарювання частина підприємств, установ та організацій не може бути охоплена проведенням методичного супроводу практичної підготовки;

працівники районних відділів, а також обласного управління при роботі або перевітках суб'єктів господарювання не звертають уваги керівників на дані питання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

а) Законодавчо-нормативні документи з питань цивільного захисту:

1. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI (із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 14.05.2013 № 224 -VII та від 20.06.2013 № 353 – VII).

2. Постанова КМУ від 23.10.2013 № 819 “Про затвердження Порядку проведення навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту».

3. Постанова КМУ від 26.06.2013 № 443 “Про затвердження Порядку підготовки до дій за призначенням органів управління та сил цивільного захисту”.

4. Постанова КМУ від 26.06.2013 № 444 “Про затвердження Порядку здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях”.

5. Постанова КМУ від 09.10.2013 № 787 «Про затвердження Порядку утворення, завдання та функції формувань ЦЗ».

6. Постанова КМУ від 21.09.2013 № 616 «Про затвердження Положення про добровільні формування цивільного захисту».

7. Постанова КМУ від 27.09.2017 № 733 «Про затвердження Положення про організацію оповіщення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій та зв'язку у сфері цивільного захисту».

8. Постанова КМУ від 09.01.2014 № 11 «Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту».

9. Рекомендації щодо проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту. Лист ДСНС України від 26.04.2017 № 16-6361/161.

10. Методичні рекомендації щодо підготовки та проведення командно-штабних навчань органів управління цивільного захисту. Наказ ДСНС України від 29.01.2014 № 44 (в редакції наказу ДСНС України від 18.05.2017 № 273).

б) Методична література:

1. Осипенко С.І. Поради майстру виробничого навчання курсів цивільного захисту. Методичний посібник. Київ. 2017.

2. Основи цивільного захисту. Навчальний посібник. За загальною редакцією М.В.Болотських. ІДУ ЦЗ України. Київ. 2008.

3. Волянський П.Б., Михайлов В.М., Парталян С.А. та інш. Загальна підготовка працівників підприємств, установ та організацій до дій у надзвичайних ситуаціях. Методичний посібник. Київ, 2015.